

Azerbaycan Edebiyatında Eleştirel Realizm Akımı ve Temsilcileri

The Critical Realism Movement and its Representatives in Azerbaijani Literature

Elif KOÇ

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Faculty of Literature, Erzurum, Türkiye

elif.kolikpinar@atauni.edu.tr

Öz

Azerbaycan edebiyatında, Çarlık Rusyası döneminde ortaya çıkmaya başlayan eleştirel realizm, çoğunlukla toplumsal yapıda meydana gelen problemleri ifade etmek için kullanılan edebî bir akımdır. 19. yüzyıl başlarında Azerbaycan'da ilmi, edebî ve felsefi yapının gelişmesine ve Mirza Fetali Ahundov'un sanatsal faaliyetlerine bağlı olarak Azerbaycan edebiyatında kendini göstermeye başlayan bu edebî akım, Celil Memmedguluzade ve Mirza Elekber Sabir ile en etkili ve en parlak dönemini yaşamıştır. Bu akımda, mizahi bir üslup kullanılmış ve özellikle eğitim, dil, din, kadının toplumdaki yeri ve cehalet gibi konularda ortaya çıkan toplumsal meseleler üzerine eleştirel eserler kaleme alınmıştır. Basın ve yayın organlarında neşredilen yazılarda da büyük ölçüde etkili olan eleştirel realizm edebî akımı, Azerbaycan Edebiyatında "tenkidi realizm", "maarifçiper ver realizm" ve "20. asır realizmi" gibi çeşitli terimlerle isimlendirilmiştir. Bu akım, 19. yüzyılın sonlarına doğru önemli derecede gelişme kaydetmiş, özellikle 1905'ten sonra bu gelişim giderek ivme kazanmış ve edebiyat sahasında etkili olmaya başlamıştır. 20. yüzyıla gelindiğinde ise eleştirel realizm, Azerbaycan tenkidinin en geniş ve en güçlü kolu olarak karşımıza çıkmıştır. Buna bağlı olarak bu yüzyılda eleştirel realizm edebî akımı etrafında toplanan Abdürrahim Bey Hakdediyev, Necef Bey Vezirov, Memmed Said Ordubadi gibi birçok yazar, eserlerinde devamlı olarak demokratik temellere dayanan bağımsız devlet fikrini öne sürmüş, köylü ve işçinin haklarını savunmuş, ilmin ve eğitimin önemini vurgulayarak dini fanatizmi ağır bir şekilde eleştirmişlerdir. Eleştirel üslubun güçlü olduğu bu edebî akım, edebiyat ve sanatta sosyalist realizm varlık gösterinceye kadar etkili bir şekilde devam etmiştir. Çalışmamızda eleştirel realizmin Azerbaycan edebiyatındaki yeri ile bu akımın önemli temsilcileri olan Mirza Fetali Ahundov, Celil Memmedguluzade ve Sabir gibi aydınlar üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan edebiyatı, Eleştirel realizm, Mirza Fetali Ahundov, Celil Memmedguluzade, Sabir.

Abstract

Critical realism, which began to emerge in Azerbaijani literature in the period of Tsarist Russia, is a literary movement that is mostly used to express the problems occurring in the social structure. In the early 19th century, due to the development of scientific, literary, and philosophical structure in Azerbaijan and the artistic activities of Mirza Fetali Akhundov, this literary movement, which began to manifest itself in Azerbaijani literature, experienced its most effective and brightest period with Jalil Mammadguluzade and Mirza Elekber Sabir. In this movement, a humorous style was used and critical works were written on social issues such as education, language, religion, the place of women in society, and illiteracy. The literary movement of critical realism, which had a great influence on the writings published in the press and broadcasting organs, was named with various terms such as "tenkidi realism", "maarifçiper ver realism" and "20th-century realism" in Azerbaijani literature. This movement made significant progress towards the end of the 19th century, especially after 1905 this development gained momentum and began to be effective in the field of literature. By the 20th century, critical realism emerged as the largest and most powerful branch of Azerbaijani criticism. Accordingly, many writers such as Abdürrahim Bey Hakdediyev, Najaf Bey Vezirov, and Mammad Said Ordubadi, who gathered around the literary movement of critical realism in this century, constantly put forward the idea of an independent state based on democratic foundations in their works, defended the rights of peasants and workers, emphasized the importance of science and education and severely criticized religious fanaticism. This literary movement with a strong critical style continued effectively until the emergence of socialist realism in literature and art. In our study, the place of critical realism in Azerbaijani literature and important representatives of this movement such as Mirza Fetali Akhundov, Jalil Mammadguluzade, and Sabir will be discussed.

Keywords: Azerbaijani literature, Critical realism, Mirza Fatali Akhundov, Jalil Mammadguluzade, Sabir.

Geliş Tarihi/Received 28.12.2023
Kabul Tarihi/Accepted 01.04.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 20.05.2024

Atıf:

Koç, E. (2024). Azerbaycan Edebiyatında Eleştirel Realizm Akımı ve Temsilcileri. *Turcology Research*, 80, 319-326.

Cite this article:

Koç, E. (2024). The Critical Realism Movement and its Representatives in Azerbaijani Literature. *Turcology Research*, 80, 319-326.

Giriş

Eleştiri, “Grekçe “kritikos” sözcüğünden türemiştir. ‘Yargılama’ anlamına gelir. Gerçekten de eleştiriye birtakım ölçütlere, yöntemlere, görüşlere ve verilere dayanarak yargı verme, daha doğrusu, değer biçme eylemi saymak yanlış olmaz.” (Bezirci, 1996: 18). Buna bağlı olarak realizm akımı içinde ortaya çıkarak gelişmeye başlayan eleştirel realizmi de bir yargı verme veya değer biçme eylemi olarak nitelendirmek mümkündür.

“Eleştirel realizm, her şeyden önce, sosyal bilimlerin fen bilimleri karşısında ‘doğası gereği’ daha az bilimsel olduğu yargısına karşı geliştirdiği savlar nedeniyle önemsizliği gerektiği kabulünden hareket edilmiştir.” (Türk, 2012: 190) Realizmden hareketle gelişim gösteren bu akımın merkezinde olanı biteni bilimsel bir açıdan incelemek ve belgelendirmek gayesi bulunmaktadır. Ancak bu akımda, her ne kadar nesnel olmak istenirse de eleştiri yapıldığı için öznellik söz konusudur.

Eleştirel realizm, ilk olarak 19. yüzyılın ilk yarısında Fransa’da ortaya çıkmıştır. Hem Batı Avrupa’da hem Rusya’da realizm akımının gelişmesine önemli katkı sağlamış olan bu akım, toplumun ihtiyaçlarına göre gelişerek edebî sahada daha da etkili bir şekilde varlığını göstermeye başlamıştır. Bu bağlamda, Ali Erol’un ifade ettiği gibi, Fransız ihtilalinden sonra bütün Avrupa’yı etkisi altına alan yeni fikirleri kendi insanlarına anlatma gayreti içine girmiş olan yazarlar, yıllardır din istismarcılarının sebep olduğu içtimai çarpıklıkları ortadan kaldırarak; modern anlayışa dayalı sosyal bir düzen kurmayı amaçlamışlardır (2015: 415).

Azerbaycan edebiyatında 19. yüzyılın başlarında etkisi hissedilmeye başlanan eleştirel realizm edebî akımı, “tenkidi realizm”, “maarifçi perver realizm” ve “20. asır realizmi” gibi muhtelif istilahlarla kullanılmıştır. Bu terimler çoğunlukla Azerbaycan realizminin geçirmiş olduğu bir dönemi temsil etmiştir (Karayev, 1980: 24). Yaşar Karayev ayrıca, Azerbaycan Realizminin Merhaleleri adlı eserinde Azerbaycan realizmini, realizm akımının ilk dönemlerinin rolünü dikkate alarak şu şekilde sınıflandırmıştır:

- Maarifçi Realizm: Azerbaycan realizm tarihinde en önemli dönemdir. Daha doğrusu, bu realizm Mirza Fetali Ahundov’un üslubu, edebî yönü ve geleneklerini içine alan dönemdir.

- 20. Asır Tenkidi Realizm (Eleştirel Realizm): 19. yüzyılın sonundan 20. yüzyıllara kadar devam eden realizmi ihtiva eden dönemdir. Bu devrin en önemli isimleri Celil Memmedguluzade ve Mirza Elekber Sabir’dir.

- Sosyalist Realizm (1980: 24) 1932’de ismini almış olan Sosyalist realizm, Proletar Yazarlar Birliği çatısı altında bütün Sovyetlerde yapılan edebî çalışmaları, faaliyetleri kontrol eden edebî akımdır.

Yapılan tasnife göre realizm akımı içerisinde konumlanmış olan eleştirel realizm edebî akımı, özellikle 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan edebiyatı içerisinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu görüş doğrultusunda verilen eserlerde çoğunlukla kara mizah yapılmış ve toplumsal meseleler çarpıcı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır.

Eleştirel Realizm Akımında Öne Çıkan Yazarlar

Mirza Fetali Ahundov (1812-1878)

Azerbaycan edebiyatı ve tiyatrosunun önemli isimlerinden biri olan Ahundov, 1812’de Şeki’de dünyaya gelmiştir. Çocukluk döneminde ailesinde yaşanan problemler sebebiyle annesi Ahundov’un de alarak, amcası Ahund Elesker’in yanına gitmiş ve Erdebil’de yaşamaya başlamışlardır. Ahundov burada, Farsça, Arapça, edebiyat ve din üzerine eğitim almıştır. 1832’de Ahund Molla Hüseyin’den mantık ve fıkıh dersleri görmüş, daha sonra Mirza Şefi Vazeh’in talebesi olmuştur. Eğitimini tamamladıktan sonra 1834’te Tiflis’te doğu dilleri tercümanı olarak göreve başlamıştır. 1836-1840 yılları arasında Tiflis’te Azerbaycan Türkçesi ve Farsça öğretmenliği yapmıştır. 1842’de Ahund Elesker’in kızı Tubu Hanım ile evlenmiştir. 1850’de ilk eseri olan Hikayeti Molla İbrahimhelil Kimyager adlı komedisini kaleme almıştır. 1851’de Rus Cemiyeti Kafkas şubesinin üyesi seçilmiştir. 1856’da Aldanmış Kevakib adlı eserini yazmıştır. Eser, Rusça ve Farsçaya tercüme edilmiştir. 10 Mart 1878’de vefat etmiştir. (Abbaszade, 1987: 3-6).

Sabir (1862-1911)

Sabir mahlasıyla ünlenen halk şairi Elekber Tahirzade, 1862’de Şamahı’da dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini babasından alan şair bu vesileyle dini şiirler okumayı öğrenmiş ve daha sonra eğitimine devam etmesi için molla haneye gönderilmiştir. Ancak yazar, medresede karşılaştığı birçok haksızlık nedeniyle Seyid Azim Şirvani tarafından açılan Usul-i Cedid (1835-1888) mektebinde eğitim almaya başlamıştır. Burada aldığı eğitimler sayesinde şairliğe daha da ilgisi artmıştır. Eğitime ve edebiyata olan ilgisi nedeniyle bilhassa babasıyla problemler yaşamaya başlayan yazar, dini merkezleri ziyaret etme bahanesiyle 1884’te yola çıkarak Horasan, Buhara, Semerkant, Merv ve Aşkabat gibi şehirlere seyahatlerde bulunmuştur. 1896’da evlenmiştir. 1906’da Molla Nasreddin dergisinde şiirleri yayımlanmaya başlamıştır. 1908’de birtakım aydınların yardımıyla Ümid adında mektep açmıştır. Ancak şair, faaliyetlerini yürütmekte zorlandığı için 1909’da mektebi kapatmıştır. 1910’da Bakü’ye taşınan Sabir, Balahani bölgesinde Azerbaycan Türkçesi ve din üzerine ders vermeye başlamıştır. Ancak hastalığı nedeniyle 1911’de vefat etmiştir (Ahmedov, 1958: 9-45).

Celil Memmedguluzade (1869-1932)

1869'da Nahcivan'da dünyaya gelmiştir. 1873-1878 yılları arasında molla haneye giden yazar, burada Arapça, Farsça, tarih ve edebiyat gibi dersler almıştır. 1882'de Gori Öğretmenler Okulunda eğitimine devam etmiştir. Mezun olduktan sonra 1887-1897 yılları arasında Nahcivan'da öğretmenlik yapmıştır. 1896'da Nekrem köyünde öğretmenlik yaptığı sırada ilk evliliğini yapmıştır. 1889'da ilk dram eseri Çay Desgahı'nı kaleme almıştır. 1897'de ilk eşi Halime Hanım vefat etmiştir. 1901'de Nazlı Hanım ile ikinci evliliğini yapmıştır. Ancak bu aile hayatı da uzun sürmemiş Nazlı Hanım 1904'te vefat etmiştir. 1906'da Molla Nasreddin dergisini çıkarmıştır. 1907'de Karabağ'ın meşhur Hanlarından Ahmedbey Cavanşir'in kızı Hamide Hanımla üçüncü evliliğini yapmıştır. 1905-1918 yılları arasında Dellek, İran'da Hürriyet, Fatma Hala, Gurbaneli Bey, Konsulun Arvadı gibi eserlerini yazmıştır. 1926'da Azerbaycan Merkez Yönetim Kurulu üyesi olmuştur. Azerbaycan basın yayın hayatında önemli bir yere sahip olan yazar, 1932'de vefat etmiştir (Habibbeyli, 2004: 6-11).

Azerbaycan Edebiyatında Eleştirel Realizm Edebî Akımının Genel Görüntüsü

19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın Rusya hakimiyetine girmesi, toplumun iktisadi, kültürel ve sosyal hayatında değişikliklere neden olmuştur. Bu dönem, Azerbaycan'da ilmi, edebî ve felsefi yapının hızla gelişmesiyle karakterize olmuştur. Kamal Talibzade'nin ifade ettiği gibi, Rus ve Avrupa kültürüyle tanışmaya başlayan Azerbaycan medeniyetinin ileri gelen aydınları, millî unsurlar çerçevesinde dönemin edebiyatına, bilim ve felsefesine yön vererek, Azerbaycan'da edebî fikir yapısının seyrini değiştirmeye başlamışlardır (2015: 48-49). Bu bağlamda, 19.yüzyılın ilk yarısında bilim, felsefe, edebiyat ve sanat; dinin ve skolastik düşüncenin etkisi altında kaldığı için, eserlerdeki hicivlerin ekserisi şahsi veya önemsiz konulara yönelik olmuştur. Ancak, Abbasgulu Ağa Bakıhanov, Mirza Şefi Vazeh ve Zeynalabidin Şirvani gibi yazarlar tarafından sosyal ve siyasi yapıya dokunan eserler de kaleme alınmıştır (Celal, 2004: 18). Maarifçi realizm etrafında birleşen bu aydınlar, sıklıkla edebî meclisler düzenlemiş ve burada yeni bir edebî oluşumun müzakerelerini gerçekleştirmişlerdir. Düzenlenen bu edebî meclisler, Mirza Fetali Ahundov gibi yazarların edebî sahada etkin olmasında önemli rol oynamıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Azerbaycan'ın siyasi yapısında meydana gelen değişikliklere paralel olarak düşünsel yapı da değişmeye başlamış; yeni felsefi görüşler ortaya çıkmış, edebiyatta şekil, üslup, fikir ve ideoloji noktasında çeşitlilikler kaydedilmiştir. Mirza Fetali Ahundov, bu dönemin fikir yapısının şekillenmesi ve gelişmesinde büyük bir öneme sahiptir. Yazar, edebî faaliyetleriyle, siyasi ve felsefi görüşleriyle Azerbaycan edebiyatına önemli derecede yön vermiştir. *"Mirza Fetali Ahundov, Azerbaycan realizminin temelini teşkil etmektedir. Yazarın çizmiş olduğu bu edebî yol, eleştirel realizmin matbuat içerisinde de gelişmesine olanak tanımış; Ekinçi, Ziya ve Keşkül gibi basın yayın organları eleştirel realizm çerçevesinde yayınlar yapmışlardır. Ayrıca 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başları eleştirel realizm tarihinde önemli bir devredir. Bu dönemde F. Köçerli, S. Hüseyin, E. Ağayev, E. Hüseyinzade gibi tenkitçiler yetişmiştir."* (Salamoğlu, 2018: 109-110). Buna bağlı olarak, Azerbaycan edebiyatında temelini Mirza Fetali Ahundov'un atmış olduğu eleştirel realizm edebî akımı, 19. yüzyılın sonlarına doğru önemli ölçüde gelişme kaydetmiş, bilhassa 1905'ten sonra bu gelişim giderek ivme kazanmış ve edebiyat sahasında etkili olmaya başlamıştır. Öyleki, 20. Yüzyıl Azerbaycan tenkidinin de en geniş ve en güçlü kolu bu edebî akım olmuştur.

Eleştirel realizm, Azerbaycan'da realist edebiyat içerisinde konumlandırılmış ve 20. yüzyılın düşünsel yapısına uygun olarak iki kola ayrılmıştır. Bunlardan birincisi maarifçi realist bakış açısı, diğeri ise tenkidi realizmin prensiplerini benimseyen eleştirel bakış açısıdır. *"Bu iki eleştirel akım, edebî meselelerin ele alınışı bakımından birçok ortak özelliğe sahip olsalar da bazı noktalarda birbirlerinden ayrılmışlardır."* (Talibzade, 2015: 131). Eleştirel realizm edebî oluşumu içerisinde, demokratik fikir yapısı savunulmuş, edebî eserlerin değerlendirilmesinde halkın talep ve istekleri öncelikli kılınmıştır. *"19. yüzyıl ve 20. yüzyıl ilk yıllarında edebî eserler içerisinde zengin ile köylü, çiftçi ile bey, cahil ile kültürlü, fanatik ile aydın arasındaki zıtlıklar sıklıkla ele alınırken, 20. yüzyılın ilk yıllarından sonra artık, siyasi hayattaki çatışmaların tüm yönleri ve toplumun bütün tabakaları edebiyatta yer almaya başlamıştır."* (Celal, 2004: 51). Bu doğrultuda cehalet, yoksulluk, inanç istismarı, kadın-erkek ayrımı, batıl inançlar gibi temaların eleştirel realizmin merkezine oturduğunu söylemek mümkündür.

20. yüzyıldan evvel özellikle Rusya'da büyük bir etkiye sahip olan marksist anlayış, Azerbaycan edebiyatında tam anlamıyla geniş yer tutmamış, *"...demokratik düşünce içerisinde karışmış olan marksizm, edebiyat ve sanat meselelerinde zayıf kalmış; edebî sahada meydana gelen boşluk, eleştirel realizm akımı ile doldurulmaya başlanmıştır. Böylece, toplumun ihtiyaç duyduğu konulara daha geniş bir şekilde yer veren bu akımın birçok bakımdan öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bu durum dönemin karakterine aykırı bir durum değildir."* (Talibzade, 2015: 133). Çünkü eleştirel realizm edebî akımında ortaya koyulan fikirler, ekseriyetle toplumsal problemler, demokrasi ve bağımsızlık mücadelesi ideolojisi etrafında gerçekleştirilmiştir. *"Demokrasi ve bağımsızlık mücadelesi ideolojisi ise, 1906'da Molla Nasreddin dergisinin yayın hayatına girmesiyle tam olarak şekillenmeye başlamış ve bu süreçte eleştirel realizmin, maarif yönünün nispeten zayıfladığı, tenkit yönünün daha da güçlenmeye başladığı görülmektedir."* (Talibzade, 2015: 133). Dünya görüşü olarak eleştirel realizme yakın olan aydınlar, siyasi kuruluşlara, modern yaşam tarzına ve insan ilişkilerine dair meselelerde ağır tenkitlerde bulunmaya başlamışlardır. *"Hatta doğuyla sınırlı kalmayıp, batının sömürgeci politikalarına da sıklıkla*

yüklenmişlerdir.” (Rzayev, 2005: 124). Yazarlar bu eleştirileri yaparken, maarifçi üslubun islah gayesini dikkate almayarak eleştirel realizm akımına yeni perspektifler kazandırmışlardır.

1905 yılına kadar maarifçi realizm ilkelerini benimseyerek tek koldan devam eden eleştirel realizm edebî akımı, Mirza Fetali Ahunzade'nin edebiyat ve fikir hayatında etkili olan çalışmaları neticesinde yön değiştirmiş, özellikle 1905 inkılabından sonra, Celil Memmedguluzade ve Sabir gibi yazarlar bu akımın gelişimini hızlandırmışlardır. Bu durum, “...eleştirel realizm edebî akımının, dönemin edebî ihtiyaçlarını daha sistematik bir şekilde karşılamasını ve hayata dair unsurlar edebî olarak ifade edilirken farklı tipolojik hususlar oluşturmasını sağlamıştır.” (Salamoğlu, 2018: 9). Ancak bu akım tamamen eleştirel bir nitelik taşıdığı için gerçeklik, sadece inkâr yönüyle edebî bir ifadeye dönüştürülmüş ve estetik her anlamda “tenkit” unsuru olarak kullanılmıştır. Bu durum, eleştirel realizm akımını bir yönüyle tartışmaya açık hâle getirmiş ve bilimsel gerçeklikten uzaklaştırmıştır. Bilimsel gerçeklikten uzak olma durumu ise, 20. yüzyıl eleştirel realizm edebî akımının en ayırt edici özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber, eleştirel realizm etrafında toplanan yazarların- Celil Memmedguluzade, Abdürrahim Bey Hakdediyev, Necef Bey Vezirov, Memmed Said Ordubadi, Sabir, Möcüz, Gemküsar vd.- eserlerinde devamlı olarak demokratik temellere dayanan bağımsız devlet fikrini öne sürmeleri, köylü ve işçinin haklarını savunmaları, ilmin ve eğitimin önemi vurgulamaları ve dini fanatizme ağır eleştiriler yönelmeleri ise, 20. yüzyıl eleştirel realist aydınların edebî ve siyasi ideolojilerinin temelini oluşturmuştur. Böylece, Çarlık Rusyası döneminde edebiyat ve sanatta yer almaya başlayan eleştirel realizm edebî akımı, savunduğu ilkeler doğrultusunda, sosyalist realizm edebî akımı edebiyatta yer bulana kadar etkili bir biçimde devam etmiştir.

Eleştirel Realizm Akımın Azerbaycan Edebiyatındaki Temsilcileri

Eleştirel realizmin Azerbaycandaki en önemli temsilcileri Mirza Fetali Ahundov, Sabir ve Celil Memmedguluzade'dir. Buna bağlı olarak eleştirel bakış açısıyla eserler veren ilk isim Mirza Fetali Ahundov'dur.

Azerbaycan edebiyatının önemli isimlerinden biri olan yazar, edebî faaliyetleriyle edebiyatın yönünü değiştirmiş; eleştirel realizm çerçevesinde Azerbaycan edebiyatına önemli eserler kazandırmıştır. “Faaliyet sahasının genişliği, ele aldığı meselelerdeki ısrarı ve kararlılığı ile dikkat çeken Ahundov, Avrupalı Azerbaycan edebiyatının nazariyesini oluşturmakla yetinmemiş, bu tarz edebiyatın ilk önemli eserlerini de yazmaya muvaffak olmuştur.” (Akpınar, 1988: 1). Yazar'ın Rus edebiyatıyla yakından ilgilenmesi, batı edebiyatı hakkındaki düşüncelerini derinleştirmiş ve bu durum Ahundov'un yenilikçi ve eleştirel bir tutuma sahip olmasını sağlamıştır. Kendisini siyasi bir mücadeleden uzak tutan yazar, halkın siyasetten çok eğitim alanında ilerlemesi gerektiğini düşündüğü için, tiyatro eserlerinde maarifçi realist bir tavırla bu alandaki eksiklikleri ortaya koymaya çalışmıştır (Kolikpınar, 2015: 550-551).

Batı edebiyatındaki fikir yapısının değişiminde eleştirinin önemli bir yere sahip olduğunu düşünen Ahundov, eleştirinin gücünden yararlanarak doğuyu silkelemeye ve buradaki düşünsel yapıya tesir etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Ahundov, “Temsilat adlı altı piyesten meydana gelen eserinde ticaret, büyü, falcılık, kadın gibi birçok toplumsal unsuru ele almış ve bu konular üzerinden bireyi ve toplumu menfi olarak etkileyen tüm gelenekleri eleştirmiştir.” (Koç, 2022: 73). Bu piyeslerinden Hikâyet-i Mollahelil Kimyager'de, hurafeler ve batıl inançlar; Hikâyet-i Mösyö Jordan Hekim-i Nebatat ve Derviş Mesteli Şah Cadukun-i Meşhur'da, falcılık ve büyücülük; Hikâyet-i Hırsı Guldurbasan'da, kadınların zorla evlendirilmesi; Sergüzeşt-i Vezir-i Han-ı Lenkeran'da, çok eşlilik: Mürafie Vekillerinin Hikâyet-i (Şehr-i Tebriz'de)'de, kadınların zorla evlendirilmesi ve kurnazlık; Sergüzeşt-i Merd-i Hesis (Hacı Gara)'da, cimrilik ve güvenlik problemi gibi konulara ağırlık vermiştir. Yazar, bu konular üzerinden toplumsal yapıyı mizahi bir tutumla eleştirmiştir. Ahundov, ayrıca Kemalüddövlü Mektubları adlı eserinde de sanatın toplum hayatı içerisinde yer almasını istemeyen ve bunun karşısında duran din adamlarını eleştirerek, sanatın insanın yeteneklerinin gelişmesinde önemli rol oynadığını ortaya koymaya çalışmıştır. Burada belirtilmesi gereken en önemli husus, Ahundov'un eleştirilerinin maarifçilik ile sınırlı kalmış olmasıdır. Nitekim edebî eserleriyle paralel olarak edebî görüşleri de bu yönde olan yazar, eser kritiklerinde dahi maarifçi bir tutum sergilemiştir. Kamal Talıbzade'nin ifade ettiği gibi, Ahundov, bir eserin, genel eleştiri ideosinden ziyade yazarının ideolojisine ve maarifçiliğine hizmet etmesi gerektiğini düşünmektedir (2015: 75). Bu çerçevede değerlendirildiğinde Ahundov için eleştirel realizmin temelini atmış, maarifçi yönüyle daha fazla ilgilenmiştir demek mümkündür. Eleştirel realizm akımını Mirza Fetali Ahundov'dan sonra devam ettiren ve önemli ölçüde gelişimini sağlayan bir diğer önemli yazar Celil Memmedguluzade'dir.

Celil Memmedguluzade, 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının fikir hayatında önemli bir etkiye sahip olmuş ve eleştirel realizmin bu yüzyıldaki seyrini değiştirmiş önemli isimlerden biri olarak kabul edilmektedir. Yaşar Karayev'in de ifade ettiği üzere, Azerbaycan realizmi, Celil Memmedguluzade ile en zirve dönemini yaşamıştır (1980: 169). Eserlerinde eleştirel tutum sergileyen ilk yazar Ahundov olsa bile, toplumsal ve siyasi konulu edebiyatı ileri süren isim, Celil Memmedguluzade olmuştur (Celal, 2004: 52). Yazar, Azerbaycan nesir ve dramasında ortaya koyduğu eserler ve Molla Nasreddin dergisindeki çalışmaları ile eleştirel realizmin gelişmesini ve edebî sahadaki etkisinin derinleşmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, Memmedguluzade, Anamın Kitabı ve Deli Yığıncağı gibi bir çok sembolik eserinde toplumsal yapıya yönelik gerçekleştirdiği eleştirilerle, eleştirel realizmin yeni formunun edebî sahada oluşmasına ön ayak olmuştur. Zira, Ahundov'un eserlerinde saflık ve sadelik göze çarparken, Celil Memmedguluzade'nin

eserlerinde insanın derinlerine inme söz konusudur. “Önceki realizmde eleştirinin odağında kahramanın günlük faaliyetleri bulunurken, Celil Memmedguluzade daha çok kahramanın toplum içerisindeki tutumunu hedef almıştır.” (Karayev, 1980, 170). Ayrıca Mirza Fetali Ahundov’un Temsilat’ında mizah, saf bir komedi unsuru ortaya çıkarmış ve olaylar dramatize edilmemiştir. Celil Memmedguluzade’nin mizahı ise daha sert, ironik, derin ve karmaşık bir yapıdadır. Örneğin, yazar, Ölüler adlı tiyatro eserinde, yakınlarını kaybeden insanların, onların tekrar dirilmelerinden korkmaları durumunu ele almıştır. “Çünkü diriler ölüleri aldatmışlardır. Herkesin borçlu olduğu, aldattığı, istismar ettiği bir yakını vardır. Günün birinde bu ‘alacaklı’ gelirse insanın hâli ne olur?” (Akpınar, 1994: 61). “Hacı Behşeli (Sinirli bir şekilde öne doğru yürüyüp, Kerbelayı Veliye) Nasıl bu kadar? Peki anneni niye yazdırmıyorsun? Peki annen ölmedi mi? Geçen yıl kadını döve döve öldürdün! Yoksa, gidip hükümete şikayet eder, seni hapishaneye atarlar diye dirilmesinden korkuyor musun? He... niye yazdırmıyorsun?” (Memmedguluzade, 2004: 414). Ayrıca, “20. yüzyılın başlarında Azerbaycan toplumunun maruz kaldığı dilde ve kültürde yabancılaşma sorunlarına duyarsız kalmayan Celil Memmedguluzade” (Uygur, 2005: 1), bir başka tiyatro eseri olan Anamın Kitabı’nda ise kültür ve kimlik bilincinin önemini eleştirel bir şekilde işlemiştir. Tüm bunlar, eleştirel realizmin 20. yüzyıl da edebî gelişim bakımından önemli ölçüde değişiklik yaşamaya başladığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Memmedguluzade, yeni kahraman tipleriyle de eleştirel realizmin gelişmesini desteklemiş, “Çağdaş edebî düşüncede ‘ızdırıp edebiyatı’ denilen kahraman tür ve üslubun temelini atmıştır. Dram sanatında Mirza Fetali Ahundov tiplemesine, savaşçı beylere ve maarifçi aydınlara, kaygısız, iyimser, sade insanlara karşı, acılı, kederli trajik ironi ve parodileri, ‘sahte köylü’ karakterlerini ortaya çıkarmıştır. ‘Bilge aydın’ ile ‘cahil halk’ çatışmasını değil, ‘cahil entellektüel’ ile ‘bilge halk’ arasındaki çatışmayı nesirde ve sahnede esas çatışmaya dönüştürmüştür.” (Karayev, 1999: 194). Toplumunu özellikle gençliği gericiğe sürükleyen bağnaz düşüncelerin daima karşında yer alan yazar, 19. yüzyıl Rus edebiyatının önemli yazarlarından Tolstoy, Gogol, Şedrin ve Nekrasov gibi yazarlara benzer olarak insanın ve toplumun düştüğü buhranı gösteren, feodalizme ve kapitalizme karşı okuyucu/seyircide eleştirel bakışı güçlendiren metot olan eleştirel realizminden sıklıkla yararlanmıştır. Bu bağlamda Celil Memmedguluzade, din sömürsü, kadının toplumdaki yeri ve cehalet gibi konulara yönelmiştir. Dram eserlerinin yanı sıra Molla Nasreddin dergisinde de bu konularda yazılar kaleme aldığı görülmektedir. Yazar, Molla Nasreddin dergisinin on üçüncü sayısındaki “Ebdürrehim Efendi” başlıklı yazısında, Rus İmparatorunun Japonya ile girdiği savaştan galip çıkması için muska hazırlayan Hacı Abdürrahim Efendinin, vaaz verdiği esnada Rus okullarına yönelik sert söylemlerde bulunmasından hareketle, mollaların halk üzerinde uyguladıkları inanç istismarını gözler önüne sermiştir. “Ey, çocuklarını Rus okullarına gönderenler! Bilinki, cehennem olacak ahirette sizin mekanınız” (Mirehmedov, 1996: 102). Din sömürsünün yanı sıra kadın mevzuu da yazarın yoğunlaştığı konular arasındadır. Kadının toplum içinde söz sahibi olamaması ve erkek hegemonyası altında hayatını sürdürmek zorunda kalması gibi temel problemler Celil Memmedguluzadenin eserlerine veya yazılarına yansımıştır. Ayrıca, eserlerinde insan ve insana dair meselelere dikkat çekmiş, tarihi konulara değinmemiştir. Kahramanları, tarihi şahsiyetler değil, modern yaşamın içinde yer alan sıradan insanlardır. Esasen, modern toplumun ıslahı ve bağımsızlığına dikkat çeken eserler verdiği için, yazarın bu konulara yönelmesi şaşırtıcı değildir (Celal, 2004: 26). Azerbaycan edebiyatına eleştirel realizm çerçevesinde kazandırmış olduğu eserlerin yanı sıra, basın ve yayın hayatında da önemli faaliyetlerde bulunan yazar, Molla Nasreddin dergisi ile büyük kitlelere ulaşmayı başarmış, eleştirilerini ekseriyetle toplumsal ve siyasi yapıya yönelik gerçekleştirmiştir.

Celil Memmedguluzade’nin kurucusu olduğu Molla Nasreddin (1906-1931), Azerbaycan’da bağımsızlık ruhunu taşıyan en önemli dergilerden biri olarak ifade edilebilir. Bu dergide daima, gericiğe karşı hiciv yazıları ve satirik eserler yayımlanmıştır. “Ey benim Müselman gardaşlarım sizi deyim gelmişem!” (Mirehmedov, 1996: 2) hitabı ile söze başlayan ve okuyucular arasında büyük üne kavuşmuş olan dergi, kısa sürede hiciv çemberini genişleterek Azerbaycan dışında da gericiğe karşı mücadele etmeye başlamıştır. “Derginin ana dil, kadın, eğitim, din sömürsü ve kötü idarecilik gibi konularda toplumun her kesimini korkusuzca ve sert bir şekilde eleştirmesi, ‘İstanbul, Tahran, Tebriz, Aşkabat ve Merv gibi bir çok şehirde lanetlenmesine ve yazarlarının kafirlikle suçlanmasına yol açmıştır.” (Celal, 2004: 62). Ancak, başta Celil Memmedguluzade olmak üzere derginin yazar kadrosunda yer alan Ömer Faik Nemanzade, Memmed Said Ordubadi, Cafer Cabbarlı, Samed Mansur, Elabbas Müznib, Eli Nezmi ve Salam Mümtaz Eskerov gibi aydınlar, toplumun bilinçlenmesi adına daha da azimli bir şekilde hiciv yazıları yayımlamaya devam etmişlerdir. “Döneminin önemli yazar, şair ve ressamlarını bünyesinde toplayan Molla Nasreddin, Azerbaycan edebiyatında ve basınında yeni bir ekolün başlangıcı olmuştur. Molla Nasreddin Edebî Ekolü, bugün de Azerbaycan mizah edebiyatında etkisini göstermektedir.” (Adıgüzel, 2007: 4).

Molla Nasreddin dergisinin yazarları arasında yer alan ve satirik şiirleri ile öne çıkan Mirza Elekber Sabir, Azerbaycan edebiyatında eleştirel realizmin en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilen bir başka isim olarak karşımıza çıkmaktadır.

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan tenkidinin merkezinde yer almış önemli edebî simalardan biri olan hiciv şairi Sabir, çağdaşlarından farklı olarak şiirle ilgilenmiş; edebî kariyerinin ilk yıllarında gazel, kaside vs. türlerde eserler vermiştir. Ancak şair, şiirin klasikleşmiş bu türlerinin ifade tarzı ve konularının sınırlı olması nedeniyle retorik bakımından yeni arayışlara yönelmiştir. Buna bağlı olarak toplumsal meselelere karşı hassas olan Sabir, şiirlerinde idarecilik, siyasi kuruluşlar, atalet, cehalet ve din gibi bir çok

konuyu satirik bir şekilde ele almıştır (Salamoğlu, 2018: 140). Sabr eyle adlı şiirinde bu satirik ifadesi açıkça görülmektedir:

*“Fəqət bir iş də görmək istər isən, gör müsəlman tək!
Təhəmmül eylə cövri-mülkədarə, işlə heyvan tək!
Çalış, ək, biç, aparsın bəy, evin qalsın dəyirman tək!
Aylma, haqqını qanma, xəbərdar olma insan tək!” (Sabir, 1960: 117).*

Şair, eleştirel bir tutumla kaleme almış olduğu eserleriyle, Azerbaycan şiirinde yeni bir üslubun temelini atmış ve klasik şiirin eski formlarını modernize etmiştir. Nitekim Sabir’in koşma, muhammes, gazel vs. türlerinde yazmış olduğu bir çok eseri, çoğu zaman üslup bakımından klasik şiir formlarından ayrılmıştır (Celal, 2004: 146-149). Klasik şiirdeki aşık ve maşuk lirizmi, Sabir’de komik ve satirik bir form kazanmıştır (Kareyev, 1999: 218).

*“Ey pul! Ey zövgü dil ruh-ı ten ü qüvvəti can
biebbi ente ve ümmi sene canım qurban...
Bir günüm sensiz eğer keçse, min efgan ederem.
Senden ötrü nütün övladımı gıryan ederem” (Sabir, 1960: 44).*

Sabir’in şiirleri, kahraman tipi bakımından da klasik şiirlerden ayrılmaktadır. *“Lirik gazelde kahramanlar, ruhi durumun, manevi, ahlaki ve sosyal gerçekliğin trajik izahıyken, Sabir’in şiirlerinde satirik teşrihi, ifşası, tezkibi aracıdır.” (Karayev, 1999: 217).* Bu bağlamda, Pul, Ekinçi, Fehle, Satıram, Uşagdır gibi şiirlerinde yer alan molla, bey, yaşlı vs. tiplerini çoğu zaman cehaletin bir simgesi olarak karşımıza çıkmış; bu tiplerin cahil fakat kendinden emin olmaları durumu, gülünç bir olay olarak aksettirilmiştir.

Sabir, satirik üslubu ve ele aldığı konular bakımından Azerbaycan edebiyatında asırlarca devam eden edebî bir ekol meydana getirmiştir. Şairin güçlü satirik ifadesi ve zengin edebî materyalleri, bir çok şairi etkilemiş ve satirik şiir tarzının şairler arasında yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu durum Sabir’in şöhretinin Azerbaycan sınırlarını aşmasına neden olmuş ve özellikle Orta Doğu ülkelerinde Sabir’in izinden giden şairlerin yetişmesine vesile olmuştur (Memmedov, 1992: 13). Sabir’in şiirinin güçlenmesinde, satirik üslubunun şekillenmesinde ve edebî sahada bu denli etkili olmasında Molla Nasreddin dergisinin önemli rolü bulunmaktadır.

Şair, Molla Nasreddin dergisinde neşredilen yazıları ile, 20. yüzyıl Azerbaycan şiirinin teşekkülüne büyük katkılar sağlamış; burada kaleme almış olduğu şiirlerinde *“...mizahi bir anlatımla din adamlarının ikiyüzlülüğünü, servet sahiplerinin acımasızlığını, aydınların halktan uzaklaştığını, millet adına konuşanların sahtekârlıklarını ve millî hislere yabancılığını çok keskin, kelimenin tam anlamıyla ateş gibi yakan sözlerle anlatmıştır. Eşitlik, gerçekçilik, hayatilik, inandırıcılık, cesaret ve ifşacılık, çalışkanlık, bilimsellik, insancılık gibi pek çok meziyeti bünyesinde toplayan bu şiirler halkı en derin şekilde etkilemiş ve eğitmiştir.” (Taşkesenlioğlu, 2013: 104).* Bu şiirlerden biri, Molla Nasreddin dergisinde neşredilen Daş gelbli insanları neylerdin, ilahi adlı eseridir. Şiirde sadece Azerbaycan halkının değil tüm insanlığı ilgilendiren problemlere dikkat çekmiştir (Hüseynov, 2012: 132).

*Bir dövrdə kim, sidgü sefa galmayacaktı,
Bilmem bele devranları neylerdin, ilahi?
Mezlumların gözyaşı derya olacaktı
Deryaları, ümmanları neylerdin, ilahi?
...Hökm eyleyecektmiş bütün âlemde cehalet,
Dildadeyi-irfanları neylerdin, ilahi? (Sabir, 1960: 93).*

Molla Nasreddin dergisinin Sabir’in şiirlerine zengin materyaller kazandırması gibi, Sabir de vatan, millet, bağımsızlık gibi motiflerle kaleme aldığı şiirleri vasıtasıyla Molla Nasreddin dergisinin ideolojik taraflarını güçlendirmiş; derginin etki alanının genişlemesine büyük katkılar sağlamıştır. Böylece matbuat faaliyetleri ve edebî eserleriyle Sabir, bilhassa şiir türünde Azerbaycan eleştirel realizminin en önemli temsilcisi konumuna yükselmiştir.

Sonuç

Azerbaycan edebiyatında Çarlık Rusyası döneminde şekillenmeye başlayan eleştirel realizm edebî akımı, gerçeği, nesnel bir üslup zemininde eleştirel bakış açısıyla yansıtmayı benimsemiş olsa da, tenkit söz konusu olduğu için kendi içerisinde bir öznellik barındırmaktadır. Bu bakımdan eleştirel realizm tam olarak realizm akımından beslenmemiş, daha çok mizahla temas hâlinde olmuştur.

Eleştirel realizmle yazılan edebî eserler ekseninde, eleştirilerin çoğunlukla toplumsal yapıya yönelik olduğu yargısına varılmaktadır. Kötü gidişatın farkında olan aydın kesim, toplumsal buhranı azaltmak veya bu duruma son vermek adına sosyolojik meselelere dikkat çekmişlerdir. Buna bağlı olarak eleştirel realizm edebî akımının ilkeleri doğrultusunda eserler kaleme almış olan yazar veya şairlerin dil, din, eğitim, kadın ve kötü idarecilik gibi temel problemler üzerinde durarak

toplumsal bir bilincin tezahürü için mücadele verdikleri tespit edilmiştir. Bu yazarların başında Mirza Fetali Ahundov gelmektedir. Yazar, özellikle Temsilat adlı komedileriyle eleştirel realizmin temelini atmıştır. Piyeslerinde mizahi bir tutum sergileyen Ahundov'un, sadece Azerbaycan Türklerinin değil tüm Türk dünyasında vuku bulmuş temel sorunları ele aldığı gözlemlenmiştir. Evrensel problemleri eleştirel bir tutumla inceleyen Ahundov, kendisinden sonra gelen birçok yazar ve şairi etkilemiş, bu durum eleştirel realizm akımının Azerbaycan edebiyatında önemli bir konuma sahip olmasını sağlamıştır.

Ahundov'un izinden giden en önemli eleştirel realizm edebî akımı temsilcileri; Celil Memmedguluzade ve Mirza Elekber Sabir'dir. Hem Celilmemedguluzade hem de Mirza Elekber Sabir, Molla Nasreddin dergisiyle üne kavuşmuş ve eleştirel realizm akımının Azerbaycan edebiyatındaki zirve isimleri olarak kabul edilmiş şahsiyetlerdir. Celil Memmedguluzade çıkarmış olduğu Molla Nasreddin dergisinde her fırsatta eleştirel bir tutum sergilemiş; kadının toplumdaki yeri, eğitim, din, ana dil gibi toplumsal yapının temel taşlarını oluşturan konularda köşe yazıları kaleme almış, ayrıca birçok edebî türde yine bu bakış açısıyla çok sayıda eser vermiştir. Mirza Elekber Sabir ise hem halk edebiyatı türlerini hem de klasik şiir türlerini kara mizah olarak adlandırılan eleştirel söylemle harmanlayarak dikkatleri üzerine çekmiş ve eleştirel realizm edebî akımının Azerbaycan edebiyatında etkili bir şekilde devam etmesi yönünde büyük katkılar sağlamıştır.

Eleştirel realizm edebî akımı, söz konusu bu yazar ve şairlerin faaliyetlerine yönelik olarak 1920 yılına kadar romantizm ve realizmle iç içe bir şekilde devam etmiş ve Azerbaycan edebiyatında sosyalist realizm etkili olmaya başlayınca kadar, güçlü bir edebî akım olarak varlığını sürdürmüştür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has no financial support.

Kaynaklar

- Abbaszade, H. vd. (1987). *Mirza Fetali Ahundov Bedii ve Felsefi Eserleri*. Bakı: Yazıcı.
- Adıgüzel, S. (2007). Tiflis Edebî Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular. *Bilig*-41. 1-21.
- Ahmedov, A. (1958). *Sabir*. Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı.
- Akpınar, Y. (1988). *Komediler (Temsilat)*. Bornova-İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Akpınar, Y. (1994). *Azerbaycan Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Bezirci, A. (1996). *Sosyalizme Doğru Geçmişten Geleceğe: II*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Celal, M. (2004). *Azerbaycan'da Edebî Mektebler*. Bakı: Ziya Nurlan.
- Erol, A. (2015). *Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*. Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı-VI, 413-426.
- Habibbeyli, İ. (2004). *Celil Memmedguluzade Eserleri*. I. Cilt. Bakı: Önder Neşriyat.
- Hüseynov, S. (2012). *Edebiyyat*. Bakı: Araz Yayınları.
- Karayev, Y. (1980). *Azerbaycan Realizminin Merheleleri*. Bakı: Elm Neşriyatı.
- Karayev, Y. (1999). *Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan Edebiyatı*. İstanbul: Ötügen.
- Koç, E. (2022). *Azerbaycan Edebiyatında Tiyatro*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Kolikipınar, E. (2016). *Azerbaycan Edebiyatında İlk Mizah Dergisi Molla Nasreddin Üzerine Bir İnceleme* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Memmedov, M. (Ed.) (1992). *Mirza Elekber Sabir-Hophopname*. Bakı: Yazıcı.
- Mirehmedov, E. (Ed.) (1996). *Molla Nasreddin Dergisi*, Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyyatı.
- Rzayev, A. (Haz. A. Acaloğlu) (2005). *Azerbaycan Türkçesinin Söz Varlığı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sabir, M. E. (1960). *Hophopname*. Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı.
- Teyyar, S. (2018). *Azerbaycan Tengidi Realizminin Estetikası* (C. Memmedguluzade & M. E. Sabir Yaradıcılığı Esasında). Bakı: Orhan Neşriyat.
- Talibzade, K. (2015). *Azerbaycan Edebî Tenkidinin Tarihi (1800-1920'li Yıllar)*. Bakı: Şerg-Gerb
- Taşkesenlioğlu, L. (2013). Azerbaycan Edebiyatı Millî Şairi Mirza Elekber Sabir ve Hophopname. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 96-132. <https://doi.org/10.7884/teke.210>
- Türk, D. (2012). *Eleştirel Gerçekçilik Üzerine*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi. 189-217.
- Uygur, E. (2005). Celil Memmedguluzade'nin Anamın Kitabı Piyesinde Dil ve Kimlik Şuuru. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi-Turkish Journal of Social Research*. (3). 9-18.

Structured Abstract

At the beginning of the 19th century, the Russian domination of Azerbaijan led to changes in the economic, cultural, and social life of the society. This period was characterized by the rapid development of scientific, literary, and philosophical structure in Azerbaijan; The intelligentsia, united around the realism of educationist realism, often organized literary assemblies, where they discussed a new literary formation. These literary assemblies played an important role in the literary activity of writers such as Mirza Fətali Akhundzadə. In the second half of the 19th century, in parallel with the changes in the political structure of Azerbaijan, the intellectual structure also began to change; new philosophical views emerged, and diversity in form, style, ideas, and ideology was recorded in literature. Mirza Fətali Akhundzadə has great importance in the shaping and development of the intellectual structure of this period. The writer, with his literary activities, and political and philosophical views, significantly shaped Azerbaijani literature. The literary movement of critical realism, the foundation of which was laid by Mirza Fətali Akhundzadə in Azerbaijani literature, had a significant development towards the end of the 19th century, especially after 1905, this development gained momentum and became influential in the field of literature. This literary movement became the largest and most powerful branch of Azerbaijani criticism of the 20th century.

Until 1905, the literary movement of critical realism, which continued in one branch by adopting the principles of educational realism, changed direction as a result of Mirza Fətali Akhundzadə's influential works in literary and intellectual life, especially after the 1905 revolution, writers such as Jalil Məmmədğuluzadə and Səbir accelerated the development of this movement. Critical realism is positioned within realist literature in Azerbaijan and divided into two branches by the intellectual structure of the 20th century. The first of these is the educationalist realist point of view and the other is the critical point of view that adopts the principles of critical realism. However, the fact that this movement was completely critical, that reality was transformed into a literary expression only in terms of denial, and that aesthetics was used as an element of "criticism" in every sense made this movement open to discussion and distanced it from scientific reality. This is the most distinctive feature of the 20th-century literary movement of critical realism. However, the fact that the authors gathered around critical realism - Jalil Məmmədğuluzadə, Abdürrahim Bəy Həkədiyev, Nəcəf Bəy Vəzirov, Məmməd Səid Ordubadi, Səbir, Möjüz, Gəmküsar, etc. - constantly put forward the idea of an independent state based on democratic foundations in their works, defended the rights of peasants and workers, emphasized the importance of science and education, and heavily criticized religious fanaticism, formed the basis of the literary and political ideology of the 20th-century critical realist intellectuals.

The most important representatives of critical realism in Azerbaijan are Mirza Fətali Akhundzadə, Səbir, and Jalil Məmmədğuluzadə. Accordingly, Mirza Fətali Akhundzadə is the first name who gave works with a critical point of view. Akhundov, who is one of the important figures of Azerbaijani literature, changed the direction of literature with his literary activities and brought important works to Azerbaijani literature within the framework of critical realism. Akhundov, who thought that criticism had an important place in the change of the intellectual structure in Western literature, tried to shake the East and influence the intellectual structure here by using the power of criticism. In this context, Akhundzadə, in his work consisting of six plays called *Təmsilat*, dealt with many social elements such as trade, magic, fortune-telling, and women and criticized all traditions that negatively affected the individual and society through these issues. Akhundzadə also criticized the clergymen who did not want art to take place in social life and stood against it in his work titled *Kemalüddövlə Letters* and tried to reveal that art plays an important role in the development of human talents.

Another important writer who continued the movement of critical realism after Mirza Fətali Akhundzadə and ensured its significant development is Jalil Məmmədğuluzadə. With his works in Azerbaijani prose and drama and his works in *Molla Nəsrəddin* magazine, the author ensured the development of critical realism and the deepening of its influence in the literary field. In this context, Məmmədğuluzadə paved the way for forming a new form of critical realism in the literary field with his criticism of the social structure in many of his symbolic works such as *The Book of My Mother* and *The Mad Stack*. Because, while Akhundov's works are characterized by purity and simplicity, in Jalil Məmmədğuluzadə's works there is a deep penetration into the human being. In addition to the works, he contributed to Azerbaijani literature within the framework of critical realism, the author, who also carried out important activities in the press and publishing life, managed to reach large masses with *Molla Nəsrəddin* magazine, and his criticisms were mostly directed towards the social and political structure. Səbir, among the authors of *Molla Nəsrəddin* magazine and expanded the magazine's sphere of influence with his satirical poems, is another name accepted as one of the most important representatives of critical realism in Azerbaijani literature.

In the early 20th century, the satirical poet Səbir, one of the important literary figures who were at the center of Azerbaijani criticism, unlike his contemporaries, was interested in poetry; in the early years of his literary career, he produced works in the genres of ghazal, ode, etc. However, due to the limited expression style and subjects of these classical forms of poetry, the poet turned to new searches in terms of rhetoric. Accordingly, Səbir, who was sensitive to social issues, dealt with many subjects such as administration, political organizations, inertia, ignorance, and religion in a satirical way in his poems.